

Kusper Judit

Gárdonyi utazásai önmaga körül

Gárdonyi Géza: Amiket az útleíró elhallgat

Amikor utazunk, a bejárt tájon kívül önmagunkkal is számot vetünk: már az utazás tervezése során számot vetünk terveinkkel és vágyainkkal, összeállítjuk úti-tervünket – céljainknak vagy a szokásoknak megfelelően, vagy éppen kényszerből vagy parancsra. De miért is indul el egy mű hőse vándorútra, világot látni? E mese- vagy eposzindító tett minden esetben szervesen összekapcsolódik a hiány, a rend felbomlásának felismerésével, mely a hős életének kiteljesedését lehetetlenné teszi, megrekeszti. Az *útrakelés* feltétele a hiány felismerése s ennek megváltoztatására irányuló *vágy megszületése*, melynek hatására kilép az adott helyzetéből, s elindul egy úton, mely új életszakaszt, lehetőségeket kínál számára. Az állandóságból kimozduló utazás során a hős hátrahagyja addigi életét, új kontextusba helyezi, újabb mintázatokat keres ön- és létértelmezésének. „Az álomszimbolikában minden utazás, vagyis a létformának minden változtatása halált jelent.”¹ E halál a szubjektum hátrahagyott részének szimbolikus halálaként értelmezhető, ám az újjászületésig még hosszú és próbákkal teli út vezet – sokszor éppen a káoszt, az eltévelyedést, a kilátástalanságot jelképező sűrű, sötét erdőn keresztül. Az erdőben – mint zárt, végeláthatatlan helyen – megáll az idő, lehetőséget kínál a szubjektumnak az önismeretre, s a belső utazásra.

A mesék metaforikus nyelvén hasonló zárt térként funkcionálnak a közlekedési eszközök is (kocsi, szekér, autó, vonat, hajó), melyek kiszakítják az utazót az őt körülvevő tájból, miközben védik és bezárják, esetleg másokkal (például segítőkkel) össze is zárják. Az utazás során a hős e különös, idegen tereken saját énjének kivetüléseivel találkozik, a zárt terek pedig lehetővé teszik e szubjektumrészek *szükségszerű*, olykor könnyörtelen megismerését. „Az út elvezet valahonnan, eljuttat valahová – írja Tapodi Zsuzsa. – A megértés is sajátos út: egy szűkebb horizontból egy tágabba történő átlépés során valósul meg. Máshol lenni egyúttal azt is jelenti, másnak lenni, tehát felhívást az önmegismerésre.”² Ezt a mintázatot

¹ Tánccs Vilmos: *Folklórszimbólumok*. Kolozsvár, KJNT – BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2006, 201.

² Tapodi Zsuzsa: *Utazás Bécsbe – a saját és a másik idegensége*. In: Mihályi Vilma-Irén, Pap Levente, Pieldner Judit, Tapodi Zsuzsa szerk.: *Homo viator. Tanulmányok az irodalom-, nyelv- és kultúratudományok köréből*. Bukarest–Sepsiszentgyörgy, RHT – Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015, 290–299, 290.

követik a népmesék vándorai, de ugyancsak ezzel találkozunk az *Odüsszeiában* Odüsszeusz kalandjait követve, vagy a már regényformában íródott utaztató művekben, a *Don Quijotéban* vagy éppen a *Robinson Crusoeban*.

Az első lépés megtételéhez tehát szükséges kilépni a komfortzónából, felszámolni a vélt biztonság s rend elvárásrendszerét, s rálépni arra az útra, mely a mindenkori „másik”, a másság vagy éppen önmagunk másik felének a megismeréséhez vezet. A művekben megjelenő főhős szubjektuma minden esetben változásra vágyik s változáson megy át, jó és rossz tapasztalatait, az út során elkövetett hibáit, erényeit képes belsővé tenni, így önmaga megismerésének érdekében szembe-sül a mássággal, a másik világgal.

A nyomtatott formában publikált útleírásokhoz ugyan hosszú út vezet, ám a metaforika – még ha más képek és narráció segítségével is – nem sokat változik az idők során. A 17. század végétől népszerűvé váló útleírások ugyanakkor ki is lépnek az imaginárius eltávolítás világaiból s elbeszélőik egyfajta önéletírásként konstruálják szövegeiket, melyben a megelőző korszakok népszerű műfajainak (mesék, eposzok, pikareszk/utaztató regények, robinsonádok, úti levelek, útirajzok) tapasztalatait is kamatoztatják, s egyben különböző útleírói szerepeket kínálnak a művek elbeszélőinek, melyek e gesztusnak is köszönhetően az irodalmi műfajjá avatják a korábban jobbra dokumentarista útleírásokat, útirajzokat. Az utazó-lejegyző szerepe ugyanakkor korlátozódhat a dokumentarista megfigyelőjére is (pl. Kazinczy *Erdélyi Levelekjében*), míg találkozhatunk kalandos útleírásokkal, önéletírásokkal (pl. Wesselényi Polixéna *Olaszhoni és schweizi utazás* című művében). A Magyarországon a 19. század elején kibontakozó útirajz-irodalom így új műfajokat s megszólalási módokat is teremt, „melynek két példaadó alakja Kazinczy Ferenc és Széchenyi István. Előbbi a honi felfedező utazások (*home tour*) és útleírások (*domopis*) mintát teremtő atyja lett, utóbbi pedig főként a külföld feltérképezésének és így az „összehasonlító” útleírásnak a mesterévé vált”³, míg Wesselényi Polixénára a „magánéleti menekülő”⁴ utazóként tekinthetünk.

Már az eddigiekből is kibontakozik az útleírások műfaji és narratív sokfélesége, mely hol a leírás tárgya, hol a mű formai ismertetőjegyei alapján értelmezi a műveket s irodalmi pozíciójukat, mely tapasztalat rámutat arra, hogy az útleírás is azon műfajok közé tartozik, melyeknek nehéz kijelölni műnemi pozícióját. Éppen ezért Joseph Stelka egyenesen új, negyedik műnemként tárgyalja,⁵ hiszen

³ Szirák Péter: *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Budapest, Ráció, 2016, 30.

⁴ Uo.

⁵ Joseph Stelka: *Der literarische Reisebericht*. In: *Prosekunst ohne Erzählen: Die Gattungen der nichtfiktionalen Kunstprosa*. Hrsg. Klaus Weissenberger, Tübingen, Max Niemeyer, 1985. Idézi:

„[n]ézetei szerint a műfaj lényege nem az anyagban vagy a tematikában, hanem a formában, az »esszéisztikus« szubjektív kialakításban rejlik.”⁶ Az esszéisztikus jelleget mutató szövegek így az irodalmiság jegyét magukon viselve – a dokumentarista, esetleg tudományos leírástól eltávolodva – irodalmi útleírásként konstituálódnak. Peter J. Brenner ezzel szemben nem a formában, hanem a hitelességhez való viszonyban látja az útleírás műfaji specifikumát,⁷ „[f]ő alkotóeleme, hogy az idegenben szerzett élmény problematikája tematizálódik benne.”⁸

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az elbeszélő tárgyához (az utazáshoz) való viszonyának *beléptetésével különböztesse meg* egymástól az útleírásokat, s ha nem is különálló *műfajokként*, de *elkülönülő narratív pozíciókat kínáló szövegekként pozicionálja az utazást* tematizáló szövegeket. El kíván szakadni a reprezentációelvű útleírás-olvasattól, sokkal inkább egy olyan, elsősorban retorikai megközelítést szeretne létrehozni, mely a valóság elemeket szétzilálja s relatívvá teszi, a jelentésteremtés helye pedig a realistól eltávolodva, mindezeket túlmutatva a jeleket és jelentéselemeket játékba hozva újraértelmezni, s ami talán itt a legfontosabb: mindezt nem kívülről, hanem belülről, azaz eleve egy szubjektív, saját nyelvi-retorikai tapasztalaton keresztül átszűrve állítja párbeszédbe. Az így létrejövő narratív térben más és más metaforikus szerepek tűnnek fel, melyekben elsősorban az én és a mindenkori *másik* (másik táj, ember, szokás) különböző viszonyulásait figyelhetjük meg:

A *konvizttádor* szerepében megjelenő elbeszélő/utazó hódítani indul, magával hozott pozíciója uralja narrátori magatartását, integritását minden szempontból megpróbálja megóvni a másik kultúrától, miközben a mindenkori másikat a saját képére szeretné formálni. Utazásának célja elsősorban megerősítő jellegű: a sajátján kívüli világban is arra keres bizonyítékot, hogy saját komfortzónája kínálja számára a legideálisabb világot.

A *szemlélődő* utazói magatartás lehetővé teszi a másik másikként való megis-

János Szabolcs, *Régióképzetek és regionális identitás: Erdély és a Bánság a 18–19. századi német nyelvű utazási irodalom tükrében*. In: *Az irodalom és akultúra éltető közege: a lokális és a regionális*. Szerk. Albu-Balogh Andrea, János Szabolcs, Verók, Attila. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2020, 49–66, 55.

⁶ János, i. m. 55.

⁷ Peter J. Brenner: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur: Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Berlin, De Gruyter, 1990. Idézi: János Szabolcs: *Régióképzetek és regionális identitás: Erdély és a Bánság a 18 – 19. századi német nyelvű utazási irodalom tükrében*. In: *Az irodalom és akultúra éltető közege: a lokális és a regionális*. Szerk. Albu-Balogh Andrea, János Szabolcs, Verók, Attila. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2020, 49–66, 55.

⁸ János, i. m. 55.

merését és elismerését, ám nézőpontja továbbra is külső, passzív, mintha a befogadást csupán azok számára kínálná fel, akiknek – másodlagos elbeszélőként – elmeséli történetét. Kevésbé erőszakos, mint a konkviztádor, hiszen eljutott annak felismeréséig, hogy nem csupán a saját világa, igazsága létezik, ám a mindenkori másik világot még nem engedi belépni a sajátjába.

A *feloldódó* utazó felismeri saját rendjének felbomlását, elfogadja úticélját, s az útja során tapasztalt idegenséget képes saját világába integrálni. Nem egyik vagy másik kitorlése így a cél, hanem a régi és az új tapasztalat párbeszéde, összjátéka.

Ezen, általam felállított, a narrátor magatartására vonatkozó kategóriák szorosan összekapcsolódnak az elbeszélőnek úticéljáról, az utazás helyéről kialakuló érzéseivel, melyeket ifjabb Plinius a *locus amoenus* és a *locus horribilis* elnevezéssel ír le.⁹ E megkülönböztetés alapján locus amoenusként, szeretett helyként manifesztálódik az utazó számára a vágyott hely, mely többnyire ki- és elmozdulásának oka és célja, s mely egyben a másik (hely) megismerésére is inspirálja. Ezzel szemben locus horribilisként a szorongással kísért utazás színhelye írható le, mely a tapasztalat szörnyűségére, a másság démonizálására *hívja fel a figyelmünket. Itt nem a másik hely és a másság megismerése kerül a középpontba, sokkal inkább a saját (a komfortzóna) hiánya realizálódik.*

E ponton érdemes újra egy pillantást vetnünk az utazás metaforikus tereire, a népmesék és eposzok világára. A locus amoenus *vágyott térként, célként* konstituálódva a másik megértésének és befogadásának következményeként értelmezhető, a szubjektum azon állapotában érhető tetten, amikor az én integritása helyreáll. Ezzel szemben locus horribilisként szerveződik a tér az utazás káoszt feltételező tereiben, azaz a metaforikus erdőben. Ha az integritásra és rendre vágyó szubjektum metaforikus utazásának elemeit látjuk a szubjektivitás jegyeit hordozó útirajzokban, világossá válik, hogy a locus horribilis a metaforikus utazás első állomásaként manifesztálódik (a másságra süket és vak, vagy éppen az eltévelyedés állapotában lévő *hős tereként*), ahonnan nyilvánvaló cél a locus amoenus elérése.

A vágyott tér a szubjektum számára otthonosságot, új otthonvilágot kínál, melynek megteremtése útjának minőségétől függ. Az otthonosság, vagy éppen az „otthonvilág” és a vele oppozícióban álló „idegen világ” nem statikus fogalom, ahogyan arra Landgrebe is rámutat: „Az otthonvilág és az idegen világ közötti kapcsolat, mint látható, relativitásként értelmezhető; nem merev, sokkal inkább

⁹ Judith Hindermann: *Locus amoenus und locus horribilis – zur Ortsgebundenheit von otium in der Epistolae von Plinius der Jüngeren und Seneca*. In: Franzisca C. Eickhoff Hrsg.: *Muße und Rekursivität in der antiken Briefliteratur. Mit einem Ausblick in andere Gattungen*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2016, 113–131.

áradó, állandóan mozgásban lévő.”¹⁰ Az új otthonosság vagy otthonvilág megteremtésének feladata ezért az idegen világ határainak elmosása, eltolása, az idegenség (legalább részleges) átváltoztatása otthonossággá. Az otthonosság kritériumai között általános/kollektív elemeket éppúgy találhatunk, mint egyedieket, ám mindegyik folytonos kapcsolatban van azzal az allegorikus hálóval, melyhez az egyén élete során belső vagy küldő identitását kapcsolja. Az otthonvilág megteremtésének vágya az általunk ismertetett mindhárom narratori szerepnek sajátja lehet, csupán tárgyukhoz való viszonyuk különbözik: a konkisztádor saját korábbi komfortzónájának átplántálásaként képzelet el az új megteremtését, a szemlélődő kívül marad a(z akár vágyott, akár félelemmel szemlélt) téren és világon, s csak a feloldódó utazó lesz képes felfüggeszteni a másság és a saját közti határokat s az idegenséget otthonossá, otthonvilággá változtatni. Ugyanakkor be kell látnunk, hogy az otthonosságából kiszakított szubjektum számára könnyebben elérhető eredményt kínál, ha nem az újba helyezkedik bele és próbálja megismerni, hanem a régi világa tapasztalatait ülteti át az eddig ismeretlenbe, ezzel is hidat képezve a két (ön)megértési stratégia között – azaz az út minden stádiuma, minden helye jelentéssel és értékkel bír, fölépítve egy narratívát, melyben maga az utazás válik magának a befogadásnak és az önmegértésnek az allegóriájává.

Az utazás terei így valójában palimpszeszt térré válnak, az új (másik) térre ráíródik mindaz, amit a szubjektum vele kapcsolatban konstruál. „A megértés – a palimpszeszt struktúrájában maradván – a mindenkori felső réteg dekódolásának aktusában megy végbe. A hagyomány így a múlt darabjainak jelenben történő értelmezése.”¹¹ A palimpszeszt, amelyen egy régi rétegre ráíródik egy új, egyszerre elfed, megőriz, töröl és teremt. Különböző tartalmakat zár ugyanarra a lapra, egyik ráhelyeződik a másakra úgy, hogy a felszín alá bukó sorokat csak avatott szem láthatja meg kitarató kutatómunkája eredményeként. A palimpszeszt sajátos (irodaomléleti) tulajdonsága, hogy elrejtve őrzi meg a korábbi stációt, hiszen az addigi bevéselt tapasztalat nyomai nem eltűnnek, hanem átlényegülnek. Az utazás során a megértés, befogadás folyamata, maga a hermeneutika válik fontossá, s ezt a folyamatot követjük végig az főhőssel, akinek legfőbb feladata saját szimbolikus világának, s így talán önmagának is a megértése. Helyeket keres, melyek lehetővé teszik a belehelyezkedést, felfedik vagy éppen eltakarják a titkokat és az

¹⁰ Ludwig Landgrebe: *Der Weg der Phänomenologie. Das Problem einer ursprünglichen Erfahrung.* (1. Aufl.), Gütersloh: Mohn, 1963, 51. (Saját fordításom – K. J.) („Dieses Verhältnis von Heimwelt und Fremdwelt ist, wie sich zeigte, in einer Relativität zu verstehen; es ist nicht ein starres, sondern ein fließendes und ständig in Bewegung befindliches.”)

¹¹ Váradi Ágnes: *Megőrzés és felejtés – Palimpszeszt.* Palimpszeszt 1/1., 1996. okt. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/01_szam/02.htm (letöltés: 2018. 03. 02.)

idegenséget. Ezt persze mindig csak saját nézőpontjából teheti meg, mely nézőpont igen sajátos: egyszerre külső és belső történetteremtésről vagy – Mieke Bal szavaival – fokalizációról¹² beszélhetünk. Külső, hiszen nemcsak saját történetét vagy az általa látott jelenségeket írja le, hanem a körülötte történő eseményeket, ugyanakkor belső, hiszen saját belső tapasztalatainak lehetünk tanúi, melyek sok esetben emlékekre, érzésekre vagy nagyon is reális terekre épülnek.

E külső és belső terek felismerése, az utazás metaforává emelése képezi elemzendő szövegünk, Gárdonyi Géza *Amiket az útleíró elhallgat* című művének kiinduló problémáját is. Már maga a cím paradoxonként mutatkozik meg, hiszen a mű – a cím performatív aktusának aktusának megfelelően – az elhallgatott dolgokat készül kimondani, meghagyva az elbeszélőt útleíró pozíciójában, pusztán azért, hogy e fogalmat is dekonstruálja már *A látás* címet viselő *Előszó*ban. A mű elsődleges elbeszélője a látás és a nézés közti különbséget elénk tárva arra következtet, hogy az ember vak a részletekre, holott éppen a részletekből, az egyéni élményekből lehet következtetni az egészre: „Mert más a nézés, meg más a látás. Nézni mindegyike tud. Látni nem. S bizony az utazók közül nem mindig az tér a tapasztalatok legtöbb kincsével haza, aki a távolból leghamarabb megmondta, hogy a toronyóra mennyi időt mutat, hanem sokszor az a vaksi útítárs, amelyik szemüveg nélkül még az ajtón is alig tud kimenni.”¹³ A nézés és a látás (metaforikus) aktusához egy-egy utazói magatartást társít, melyek rezonálnak korábban feltett kérdéseinkkel, az elbeszélői attitűd önmagán túlmutató értelmezései lehetőségeivel. Nézni – Gárdonyi szövegének elbeszélője szerint – bárki képes, aki útra kel, ám e magatartás nem feltételezi a befogadás és megértés érdekében végzett (belső) munkát. A nézés ágense nem helyezkedik bele az őt körülvevő állapotba, kívülről szemléli akár konkvisztádori, akár szemlélői pozícióból. „A futó ember pedig nem lát semmit, nem hall semmit, nem érez semmit. Csak az álló ember, a nyugodtlelkű és nyugodtszemű, az az öterejű fölfogó, aki az öt érzék képességeivel a tudásának birtokában szedi az utazásban eléje forduló kincseket.”¹⁴

A látás mint befogadás metaforájára építve gördül tovább az elbeszélő kérdésfelvetése, immár a közvetítés problematikáját helyezve a középpontba. A szemlélt, átélt vagy megélt élmények továbbadása mediális s egyben irodalmi kérdéssé emeli az eddigi lélektani vagy filozófiai kategóriákat, immár egy történet keretébe helyezve gondolatait. A kötet második fejezete a könyvvel azonos címet visel

¹² Mieke Bal: *Fokalizáció*. Ford. Ferencz Anna. [http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20irodalmi%20narr%E1ci%F3%20\(E\)/szovegyujtemeny/bal/index.html](http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20irodalmi%20narr%E1ci%F3%20(E)/szovegyujtemeny/bal/index.html) (utolsó letöltés: 2018. 03.03.)

¹³ Gárdonyi Géza: *Amiket az útleíró elhallgat*. Győr, Tarandus, 2013, 5.

¹⁴ Uo. 9.

(*Amiket az útleíró elhallgat*), s máris belehelyezkedhetünk az utazók kalandjaiba, hiszen egy gőzhajó utasaival ismerkedhetünk meg, ahol „egy beteg *képző fiatal-ember útleírókönyvet olvas*. Ásít és leteszi s olyan unalommal néz rám, mintha én írtam volna azt a könyvet.

Én szólalok meg.

– Idegen földön aki járt, mindig érdekes, amiket elmond. [...] Azonban ha pennát fog valaki és papiroson mondja el az utazását, nem érdekes.”¹⁵

A kötet előszóként funkcionáló fejezetében felbukkanó látás-nézés ellentétpár után egy részben önreflexív, részben mediális jelenséggel találjuk magunkat szemben: a történetmesélés és történetírás, a szóbeliség és az írásbeliség mediális tapasztalatának kérdéskörével. A történet egyik szereplőjeként megjelenő elbeszélő az írással szemben a szóbeli közvetítés elsődlegességét és eredményességét hangsúlyozza, a szóbeliséghez kötve a szubjektivitást, az élmények át- és visszaadását, egyszerűen: az érdekességet, az írásbeliséghez pedig egy táj, út racionális leírását, az unalmat, rendezettséget: „egy tenyérynyi rossz fénykép is többet mond nekem annál az ötven lapnál. [...] Ellenben ha valaki szóval mondja el, akár a tájat, akár a várost, akár a templomot, palotát, zuhatagot, viadalt, lóversenyt, tehát akármit, amit látott, ami tetszett neki, amin nevetett, amin haragudott, hogy mi jó és mi rossz hotelekben forgott, vagy hogy hol, hogyan csalták-lopták meg, honnan távozott nagyobb örömmel, mint ahogy odament [...] – az mind érdekes. Akármi regénynél is érdekesebb.”¹⁶ Látható, hogy a szóban elbeszélt történet és a leírt útleírás között alapvetően műfaji különbség bontakozik ki a fogalmak leszűkítése miatt: a szóbeli történetmesélésnek tulajdonítja a narratíva szubjektív (élményszerű) felépítését, az érzelmekre ható elbeszélést, míg az írásban lejegyzett útirajzok alatt a rendezett és rendszerezett „világ-leírásokat” érthetjük, melyek a maguk racionalizálásával egy külső, objektív rendet kívánnak teremteni a világban – formájukra nézve a korban oly kedvelt, s a műben oly sokszor kárhoztatott bédekkerként.¹⁷ Az elbeszélő útleíró-fogalma e műfajhoz kapcsolódva manifesztálódik: „Amit az útleíró megír, nem magának írja, hanem a világnak. Szedeget hozzá a lekszikonokból, bédekkerekből, történelemből, sőt más tudós utazók könyveiből is.”¹⁸ Az írás e dichotómiában tehát a tudományos vagy tudományos ismeretterjesztő stílussal kapcsolódik össze, mely nem képes korrelálni

¹⁵ Uo. 11.

¹⁶ Uo.

¹⁷ A köznevesült tulajdonnév „névadója” Karl Baedeker német könyvkiadó, aki először publikált rendkívül alapos s a gyakorlatiasságot szem előtt tartó útikönyveket rajnai utazásairól a 19. század elején (1828-ban), melyet több, hasonló módszertannal megírt kötet követett.

¹⁸ Gárdonyi, i.m. 12.

a szóbeliség, a beszéd szubjektivitásával: „Már pedig az az igazi érdekesség: az embernek az ember. Aki ír, nem erről ír. Aki beszél, erről beszél. Akár magáról beszél, akár másról beszél. [...] Aki élményekről beszél, elsősorban is magának beszél – [...] újra végig éli az utazását.”¹⁹ Az elbeszélő ezzel hátrahagyja az íráshoz kapcsolódó útleírószerepet, s önmagát beszélőként, a szóbeliség képviselőjeként tételezi, amennyiben csupán e mediális aktushoz képes kapcsolni a szubjektivitás elbeszélhetőségét. Reflektálatlanul ugyan, de ugyanaz a műfaji-műnemi probléma vetődik fel Gárdonyi szövegében is, amit Joseph Stelka elméletében is megfigyelhettünk: az epikai műfajok elbeszéléstechnikájába nem vagy nehezen illeszthető be a(z) egyébként a lírára jellemző) szubjektivitás, így nemcsak egy műfaj (tudományos-ismeretterjesztő útleírás), hanem egyenesen egy műnem határai is szétzilálódnak. Az így keletkező (s valójában már jelenlévő) mű egyszerre lenne az írásbeliség formai és a szóbeliség jelentéshordozó terméke, a lejegyzett (rögzített) szubjektivitás, egy, a reálisból az imaginárius világába átirányított élmény és történet: „Ha tehát valaki úgy írná meg az utazását – akárha tízkötetes könyvben is, hogy azt hallgatná el, amit megírni szándékolt és azt írná meg mind, amit az írásban elhallgatott volna, hát az a tízkötetes munka lenne a legérdekesebb útleírás a százezernyi sok mindenféle útleíró könyv között.”²⁰ Az írásbeli útleírás (a bédekker-irodalom) retorikai jegyeitől eltávolodó elbeszélő belép ezzel az útleírás intermediális világába, ahol a szóbeliség retorikája és az írásbeliség pragmatikája összetalálkozik, létrehozva ezzel egy rögzítetlen pozíciójú és polarizálódó nézőpontú elbeszélést.

Így visszakapcsolódhatunk fentebb felvázolt kategóriáinkhoz, hiszen a szóbeliség retorikájára fókuszáló elbeszélő számára ideális témaként kínálkozik a tájak, épületek leírása helyett a szemlélő és a szemlélt viszonyának bemutatása és interpretálása, melyben éppúgy fellelhető az elbeszélő kíváncsiságon alapuló érdeklődő odafordulása, mint a saját és idegen viszonyának érzelmi pozicionálása, vagy éppen az idegenség (előítéletek, félelmek, frusztrációk) legyőzésének vágya.

A továbbiakban a saját és idegen, szemlélő és szemlélt viszonyának ábrázolásbeli viszonyainak megismerésére teszünk kísérletet, segítségül hívva a *locus horribilis* és a *locus amoenus* fogalmi kereteit. Az *Amiket az útleíró elhallgat* kötet (*A látás és az Amiket az útleíró elhallgat* címűeket is beleértve) tizenkilenc, viszonylag rövid fejezetből áll, melyek – az első, fogalmi kereteket metaforikus hálóba helyező írást kivéve – mind egy vagy több utazó kalandjait mesélik el, hol elsődleges, hol másodlagos (harmadlagos, negyedleges) elbeszélői pozícióból. A történetek között nagyon laza epikus szálát figyelhetünk meg, a kötet elején öt kalandot a már

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 13.

említett gőzhajó utasai mesélnek el (kissé Dekameron-szerű narrációt csempészve az elbeszélésbe), kisebb egységgé állnak össze négy történetben az elsődleges elbeszélő erdélyi kalandjai, az egyes szám első személyű elbeszélő szemlélőként jelenik meg s írja le a látottakat négy elbeszélésben, két történetet ugyanez az elbeszélő a barátaitól hall, két történet novellaszerű, nem kapcsolódik sehogyan az elsődleges elbeszélőhöz, kettő pedig, a nyitó és a záró történet önreflexív, a többi értelmezését segítő metaforákat kínál fel. A regényszerű struktúra vagy a novella-ciklus irányába mutató epikus felépítménnyel így nem találkozunk, a szövegeket nem az epikai, hanem a metaforikus kohézió tartja össze: mindegyik az utazó és az utazás (saját és idegen, szemlélő és szemlélt) viszonyát problematizálja és helyezi különböző megvilágításba.

Az utazó és úticélja közötti viszony *locus horribilisként* jelenik meg azon művekben, melyeket az idegenség tapasztalata ural, a beszélő szubjektuma fölött átveszi az uralmat a félelem a más helytől, a másikkal való találkozástól. Ebben az esetben az utazás nem az öröm forrása, csupán a komfortzóna igazolására szolgálhat: azon, az otthonon kívül minden félelemmel teljes és veszélyes a szubjektum szempontjából. A kötetben az *Oláhországi történetke* (másodlagos) elbeszélője előítéleteiből táplálkozó félelemmel telve indul el vonatújtára, mindvégig rettegve azon ideájától, hogy az oláhok lopnak, ezért vagyona veszélyben van. Csupán a mű végén, hajóra szállva sikerül nézőpontot váltania, bár nem eredeti állítását semmisíti meg, csupán arra reflektál, hogy egy másik utazó számára ő maga válik azzá az idegenné, akitől – előítéleteiből fakadóan – félni kell. Az utazó tapasztalata Hasonlóan rossz útiélményekről számol be a *Becsüld a rossz pénzt is* elbeszélője, aki – ugyancsak előítéleteire támaszkodva – az olaszokat csak csalóként, pénzhamisítóként tudja elképzelni, hiszen az ország különböző pontjain szerzett tapasztalatai ezt támasztják alá. A fix pozíciót újra egy, pár pillanatig ugyan, de közelről megfigyelt s mutatott alak fogja kimozdítani sarkából: az öreg pincér, aki a hamisított pénzt – egy gyűjtő számára – megveszi az utazótól, igaz, még így is áron alul. Az előző történethez hasonlóan itt is megismerjük egy kívülálló, egy másik nézőpontját, aki önreflexióra készíti elbeszélőnk, ugyanakkor kibontakozik előttünk a sztereotípa valóságértéke és megfordított viszonyrendszere is: a mindenkor másik akkor is idegenként jelenik meg, amikor lerombolja az előítéleteket vagy éppen ő maga válik az előítélet megalkotójává – csak most az ő szemében a retorikai én (saját) válik idegenné. A saját és a másik között határ nem mosódik el, az idegenség nem válik sajátá, csupán a nézőpont cserélődik meg egy pillanatra.

Ugyancsak *locus horribilisként* értelmeződik a *Járt Konstantinápolyban...* című elbeszélés, melynek főhőse az idegen fővárosban csupán a sajátjától való eltérést látja, s identitását megvédendő igyekszik is az őt körülvevő mikrokörnyezetet saját

korábbi szobájának, környezetének, elvárásának, módijának megfelelően formálni. Minden idegen jelenséget elutasít, félelemmel tölti el a világ másfajta működése, így fejvesztve menekül a számára megfejthetetlen s otthonosságot nem kínáló városból – melyből (a helyből s lakóiból) valójában semmit sem látott és tapasztalt, a történetben saját főbiájának legyőzhetetlensége uralja identitását.

Az eddig bemutatott helyeket s attitűdöket ellenpontozzák a *locus amoenus* fogalmi hálójához illeszkedő történetek. Némelyik egyenesen a horribilist felmutató értelmezéseket igyekszik negligálni, így például *Az oláhok se mind feketék* című történet is. A kötet egyik legösszetettebb elbeszélésében másod-, harmad, sőt negyedleges elbeszélő történetmesélésén keresztül ismerjük meg egy oláh tanítókisasszony történetét, mely azonban éppen a sokszoros elbeszélői határátlépésnek köszönhetően egyre inkább eltávolodik a reálishoz köthető igazságfogalomtól. A *Gyorsvonaton* című elbeszélésben két fiatal viharos megismerkedésének s szerelmének lehetünk tanúi – néhány állomásnyi idő alatt. A gyorsvonat, e köztes állapotot s bezártságot szimbolizáló jármű így egy kapcsolat védett térben való kibontakozását s beteljesülését ígéri, s már csak a mindenben kételkedő olvasó teheti fel magának azt a kérdést, vajon mi történik e zárt és védett helyről való távozás után.

A *szamárfka* története – a maga (ön)ironikus megközelítésének köszönhetően – szintén felkínálja a locus amoenusként való értelmezés lehetőségét. A másodlagos elbeszélő az emberek hiúságára építve ad pénzügyi tanácsot a fekete királynak: a hiúságra, erre a kis számarkára apellálva áruljon rangokat, titulusokat népének, s máris meggazdagszik. A király válasza meglepő s egyben felhívja a figyelmet arra kulturális különbségre, amire az utazó – szemlélőként, nézelődőként – vak marad: „ – Elég! – mondta kedvetlenül –, az ötleted igen európai. Nálatok bizonyára milliárdokat jövedelmezne. Itt azonban sajnos... (És a fejét rázta.) A szerencsenépnek sokkal kisebb a számarkája...”²¹ A hiúság és korrupció elutasítása miatt valóban locus amoenusként tekinthetünk e helyre – bár nem az európai utazó szempontjából (aki hamarosan el is hagyja az országot), hanem egy rajta kívülálló nézőpontból szemlélve.

Az elbeszélő erdélyi kalandjainak leírása talán *A számarkáéhoz* leginkább közelítő pozíciót kínál, lehetséges locus amoenusként értelmeződik a bejárt és megismert tér. E négy történetben (*Az orvosság, A víz mint ital, Miket beszél Antal Ferenc, Erdély csodáiból*) az elbeszélői pozíció közel áll Gárdonyi *Az én falum* című novellaciklusában megismerthez, itt is kívülről érkezik egy, önmagát műveltnek, felsőbbrendűnek mutató utazó, aki konkvisztádorként a terület meghódítására, felvilágosítására készül, miközben jót derül annak elmaradottságán. E pozíció

²¹ Uo. 116.

azonban rendkívül sérülékeny, hiszen – akárcsak *Az én falum* elbeszéléseiben²² – hamar kiderül, hogy a kívülről hozott tudás egy belső logikával rendelkező térben nem mindig működőképes, s amennyiben süket és vak a lokális tudásra, nehezen fogja túlélni a kirándulásnak tervezett utazást. A kívülállás logikája azonban egy lényeges útleírás-történeti etapra hívja fel a figyelmünket: Erdély a periférián lévő tündérkertként, érintetlen csodaként manifesztálódik a 19. végén és a 20. század elején, s ahogyan Kazinczyék számára Magyarország „terra incognitája” volt,²³ úgy még majd száz évvel később is a legidilbb, ősbibb, paradicsomibb locus amoenus formálódhat belőle a hiúságait levetkőző, „szamárkáit” legyőző utazó számára. Ám – Kazinczyval ellentétben – az elbeszélő számára nem a táj vagy éppen az építészeti örökség jelenti a szeretett hely megteremtődésének feltételeit, hanem – a kötet eddigi írásaira remekül rezonálva – az utazás során átélt szubjektív élmények juttatják el az elbeszélőt identitása újraértelmezésének lehetőségéhez.

S míg Erdély csupán részben idegen föld a beszélő számára (talán leginkább a sajátban rejlő idegen), addig az utazó – hazája határait átlépve – ugyancsak eljuthat azon önreflexív, önironikus stádiumba, ahonnan szemlélve saját identitása átértékelésre szorul. Ennek lehetünk tanúi a *Magyar fürdő Stájerföldön* és az *Afrikai becsület* című írásokban, ahol a másikkban, az idegenben tükröződő másság mutatja meg a sajátta válás lehetőségét, ahol – utóbbi történetben – egy afrikai rabszolga mindenek feletti becsületessége reflektál az én önmagával szemben támasztott hamis mércéire. A vágyott helyek így teljesítik metaforikus funkciójukat, hiszen nem pusztán szó szerinti *locusként*, hanem a szubjektum belső utazásának állomásaként segíthetik az értelmezést és az önmegértést, a (szimbolikus) utazói pozíciók közül képesek teret kínálni a feloldódó utazó számára, aki – legyőzve önmagában a konkvisztádort és a szemlélt – vágyott helyeket érhet el a horribilisek helyett.

²² Erről lásd bővebben: Kusper Judit: *A csillagok fényezése. Emlékezet és narratíva Gárdonyi Géza regényeiben*. Eger, Líceum Kiadó, 2015.

²³ Erről lásd: Szirák, i.m. 31.